

# *Nachleben* – eller tidens ubevidste Billeder lider også af reminiscenser

GEORGES DIDI-HUBERMAN

Den warburgske bestræbelse<sup>1</sup> er lige så beskeden, som den er vanskelig, lige så ærlig i sit princip, som den er svimlende i sin udførelse: Imod enhver positivistisk, skematisk eller idealistisk kunsthistorie ville Warburg slet og ret respektere de kunsthistoriske objekters essentielle kompleksitet. Det indebar en konfrontation med indviklinger, lagdannelser og overdeterminationer: Hvert af kunsthistoriens objekter blev formentlig betragtet af Warburg som et sammensat – fascinerende og frygtindgydende – virvar af slanger i bevægelse.

Hvordan kan man beskrive *tidernes bevægelige sammenfiltrering* hinsides en historie bestående af fortløbende bånd af vasariske slægtsrækker? Hvordan kan man beskrive *billedernes bevægelige sammenfiltrering* hinsides de alt for aflukkede og kløgtigt hierarkiserede aktiviteter, som vores akademier kalder for “de skønne kunster”? Det er for at svare på sådanne spørgsmål, at begreberne *Nachleben* og *Pathosformel* blev indført – for, i forbindelse med studier af den visuelle kultur i renæssancen, bedre at kunne tænke hvad *overdetermination* betød, og hvad billedernes polyvalens og plasticitet krævede af historikeren, det intense arbejde midt i tingene og symbolerne. Ordet “efterliv” muliggjorde en forståelse af historiens tidslige overdetermination, udtrykket “patosformel” muliggjorde en forståelse af den betydningsmæssige overdetermination af de antropomorfe repræsentationer, der er så velkendte for vores vestlige kultur. I begge tilfælde foregik der et specifikt erindringsarbejde – det ophøjede *Mnemosyne* indgraveret over indgangen til biblioteket i Hamburg – der viklede den bevægelige sammenfiltrings tråde ind i og ud af hinanden.

Overdeterminationen ved de fænomener Warburg studerede, kan formuleres ud fra en minimal betingelse, som udgøres af den oscillerende svingning – den “evige vippe” – mellem instanser, der hele tiden indvirker på hinanden gennem spænding og polaritet: prægninger sammen med bevægelser, latente tilstande sammen med kriser, plastiske processer sammen

med ikke-plastiske processer, forglemmelser sammen med reminiscenser, gentagelser sammen med tilbageslag... Jeg vil foreslå, at vi bruger ordet *symptom* om disse strukturelle svingningers dynamik.<sup>2</sup>

Symptomet benævner den komplekse snoede bevægelse, den uløselige indvikling, den ikke-syntese, som jeg andetsteds har behandlet med udgangspunkt i spøgelse og dernæst i patos.<sup>3</sup> Symptomet benævner kerne af billedernes spændingsfyldte processer, som vi efter Warburg prøver på at forstå: en kerne af krop og af tid. En kerne af spøgelses-tid og patos-krop, på den virksomme grænse mellem repræsentationer med en mangel (såsom den nærmest usynlige vind i *Ninfas* hår eller draperinger) og repræsentationer med et overskud (såsom det nærmest taktile dødelige kød i *Laokoon*). Det, som *efterlivets* paradoksale tidslighed sigter til, er ikke andet end symptomet tidslighed. Det, som *patosformlernes* paradoksale kropslighed sigter til, er ikke andet end symptomet kropslighed. Det, som *symbolets* paradoksale betydning sigter til ifølge Warburg, er ikke andet end symptomet betydning – symptomet, der her må tages i sin freudianske forstand, det vil sige i en forstand, der skulle omstyrte og bestride enhver samtidig medicinsk semiologi.

For det er netop som *psykiske* processer, at Warburg har undersøgt den erindring, der viser sig med de antikke billeder og disses "primitive" patosformlers moderne – genfødte – efterliv. At han fra Richard Sermon lånte et vokabular bestående af *engrammet* (*das Engramm*) eller "erindringsbilledet" (*das Erinnerungsbild*), og at han fra Ewald Hering lånte hypotesen om erindringen forstået som "generel funktion ved den organiserede materie" (Hering, 1905; Semon, 1904 og 1922) – alt dette indikerer for os, i hvor høj grad den psykiske dimension i Warburgs øjne måtte betragtes ud fra det, som han selv kvalificerede som et "monistisk" synspunkt (Warburg, 1888-1905): Det drejede sig om ikke at adskille *psyken* fra dens *kød* eller vice versa om ikke at adskille den *billeddannende substans* fra dens *psykiske kræfter*.

Hvad er nu det for psykiske kræfter? Warburg viser det med samlingen af "grundbegreber" i *Mnemosyne*, idet han bekræfter, at "billedernes væsen" (*das Bilderwesen*) består i "stilistisk udformning" – vi kan næsten sige omdannelse – af en grund af "oprindelige prægninger" (*Vorprägungen*) (Warburg, 1928-1929, p. 116, note dateret til den 12. marts 1929). På det tidlige niveau kaldes denne proces for "efterliv" (*Nachleben*). På det plastiske

niveau kalder Warburg den ofte for en “legemliggørelse” (*Verkörperung*), det vil sige den måde, hvorpå de antikke dynamogrammer finder deres figurative formel og på plastisk vis igen tager form på et senere tidspunkt i deres historie.

Det fremstår tydeligt, at billedets kræfter – psykiske og plastiske kræfter – ifølge Warburg arbejder med en *ubevidst erindrings* aflejrede, urene og bevægede materiale. Dette er uden tvivl den største lære af Warburgs begreb om *afterliv*; den lære, der stadig i dag er den sværeste at opretholde: Historikeren og kunsthistorikeren accepterer kun vanskeligt, at det, der er åbenlyst ved deres arbejde, historien, på sin vis er desorienteret, “spærret” af en tidsløs (*zeitlos*) erindring, en erindring, der er upåvirket af narrative sammenhænge eller logiske kontradiktioner. Men Warburg er ganske tydelig på dette punkt:

At karakterisere antikkens restitution som et resultat af en nyindtrådt historiserende bevidsthed om kendsgerningerne [*ein Ergebnis des neueintretenden historisierenden Tatsachenbewusstseins*] og en kunstnerisk indlevelse fri fra moraliserende samvittighed, forbliver utilstrækkelig deskriptiv evolutionslære, hvis man ikke samtidig vover forsøget på at stige ned i dybderne af den menneskelige ånds driftmæssige sammenflettethed med den akronologiske lagdelte materie [*in die Tiefe triebhafter Verflochtenheit des menschlichen Geistes mit der achronologisch geschichteten Materie hinabzusteigen*]. Først der bliver man opmærksom på prægeværket [*das Prägewerk*] som præger den hedenske grebets udtryksværdier [*die Ausdruckswerte*], der stammer fra den orgiastiske uoplevelse [*dem orgiastischen Urerlebnis*]: den tragiske Thiasos (Warburg, 199, p. 165).<sup>4</sup>

Vi genkender i denne uoplevelse et vedvarende træk fra den dionysiske model. Men det, som den tragiske figur kalder på, er intet mindre end en analytisk nedsænkning i “dybderne af den menneskelige ånds driftmæssige” karakter hinsides enhver “historiserende bevidsthed om kendsgerningerne”: Freud tager altså her – i 1929 – over efter Nietzsche. Der vil uden tvivl være meget at sige om de beslægtede måder, hvorpå Freud og Warburg undersøgte den ubevidste erindring mellem fylogense og ontogenese fra *evolutionens* generelle synsvinkel – vi må huske på Darwins forudgående arbejde med “manglende led” og “udtryksprincipper”.<sup>5</sup> Det forekommer mig dog mere påtrængende at undersøge de *forstyrrelser i evolutionen*,

der hos Warburg som hos Freud udgør symptomdannelserne. På dette væsentlige punkt udfolder Freud – og gør det muligt at læse – alle Warburgs intuitioner: Der, hvor den ene opdager, hvorledes patos er efterlivets privilegerede objekt, forklarer den anden os, hvordan patos – i symptomet – er efterlivets særlige produkt, dets inkarnation så at sige.

Den freudianske opfattelse af symptomet tillader os faktisk at forene – i én og samme *patosformel* – *legemliggørelsens* plasticitet og *efterlivets* tidslighed: En symptomdannelse er på sin vis et efterliv, der antager en krop. Kroppe bevæget af konflikter, af modstridende bevægelser: Kroppe bevæget af tidens strømhvirvler. *Kroppe hvoraf der pludseligt fremstår et fortrængt billede*, som Warburg må have forstået, idet han observerede efterlivets vedholdenhed, fremkomst og anakronisme på baggrund af forglemmelser, latente tilstande og fortrængninger.<sup>6</sup> Det er slående at konstatere, at Freud med symptomet opdagede en på alle punkter lignende tidslighedsstruktur.

Fra 1895 forstår han nemlig den afgørende bestanddel i den “uforståelige situation”, som det hysteriske anfald fremviser: Hinsides de “lidenskabelige stillinger” eller “plastiske positurer” – der for Charcot kun var “faser” i krisens typologiske udvikling – opdager Freud, at, når det kommer til symptomet, så er *enhver handling patetisk*, det vil sige affektbetonet. Om den så er kontradiktorisk, forvirret, eller uformelig. Enhver bevægelse er patetisk, fordi alt det, der overgår kroppen i det øjeblik, fremviser de kræfter, der stammer fra en *lidelsesfuld erindring*.<sup>7</sup>

Den freudianske opdagelse kan her genkendes i sin genfortolkning af det darwinske princip om prægningen: Arveligheden (der blev forsvaret af Charcot) er kun en betingelse. Hvorimod årsagen findes i en specifik virksom erindring (Freud, 1952c, pp. 407-422). Alle de bevægelser, der frembringes under anfaldet, er enten “affektens reaktionsformer som ledsager erindringen” eller “udtryk for denne erindring” eller begge dele på samme tid (antitetisk princip, kontradiktorisk samtidighed). I hvert fald forsikrer Freud om, at “hysterikeren lider mestendels af reminiscenser” (Freud, 1952a, pp. 86 og 95). Og det er hysterikerens “krop sat i bevægelse som billede”, der udtrykker dette på alle mulige måder.

“At lide af reminiscenser” – en afgørende formulering. Psykoanalysen blev praktisk talt født med denne formulering. På samme tid opdagede

Warburg i Ghirlandaios fresker, at nymfen *danser af reminiscenser*, ligesom at Orfeus i Dürers tegninger bogstavelig talt lider og *dør af reminiscenser*. Hvis symptomet viser sig som et “uforståeligt symbol”, som Freud siger, så er det for så vidt, som det i grunden må forstås som produktet af et komplekst netværk, hvor tusind og én “erindringssymboler” sammenfiltres:

Strengt taget opfører det hysteriske symptom sig i denne forbindelse slet ikke anderledes end erindringsbilledet [*Erinnerungsbild*] [...]. Forskellen ligger kun i den tilsyneladende spontane fremkomst af de hysteriske symptomer, alt imens man godt husker selv at have fremprovokeret scenerne og indskydelserne. I virkeligheden går der imidlertid en uafbrudt række fra de uændrede *erindringsrester* [*Erinnerungsrester*] af følelsesmæssige oplevelser og tankegange til de hysteriske symptomer, deres *erindringssymboler* [*Erinnerungssymbolen*] (Freud, 1952a, p. 302).

Hvad vil det sige? At symptomet ifølge Freud fungerer på samme måde som billedet ifølge Warburg: som en samling af erindringens “vitale rester”. Som en krystallisering, en efterlivs-formel. Og hvis vi her må tale om erindringsbilleder, så er det på betingelse af – men denne betingelse er omvæltende – at *sondre mellem erindring og hukommelse*... Lad os gøre os det klart, hvilke vanskeligheder en positivistisk historiker støder på i forbindelse med sådan en betingelse. Symptomet i klinikken skulle i hvert fald gøre det fuldstændig klart for Freud – sådan som *patosformlernes* stilistik havde gjort det klart for Warburg – at *erindringen er ubevidst*: “Bevidsthed og erindring udelukker nemlig hinanden”, skrev Freud til Wilhelm Fliess allerede i 1896 (Freud, 1986, p. 218). Endnu en afgørende formulering. Det drejer sig fra da af om at forstå, hvorledes hukommelsen – det som vi har til rådighed, som for eksempel når Vasari øser af den florentinske kunsts store familieroman – ofte ikke er andet end en ordnet amnesi, et bedrag, en forhindring for sandheden hinsides al faktisk præcision, kort sagt noget, der fungerer som en skærm (Freud, 1952f, pp. 531-554).<sup>8</sup> Omvendt drejer det sig om at forstå den slags arbejde, hvorigennem denne paradoksale erindring lader sig ordne.

Freud indså fra start af hele kompleksiteten ved dette foretagende. Selvom han følte sig “rodløs” og meget “grebet” som følge af sin fars nylige død, skrev han tre ekstraordinære breve til Fliess, hvori hans teori om

symptomet blev til en hypotese om erindringen helt generelt: Deri skrev han om “uforgængelige erindringsspor”, men også om “lagdannelseprocesser” og “omdannelser i henhold til nye forhold”; deri drejede det sig om “fortrængning”, men også om en mangfoldighed af “forskellige slags tegn”, der var sat i værk af erindringens arbejde (Freud, 1986, brev 109, 111 og 112, pp. 212-226).<sup>9</sup> *Mnemosynes* felt åbnede sig mod den ubevidste *psykes* topiske og dynamiske kompleksitet.

Af denne kompleksitet viser der sig mindst to fundamentale karakteristika, som vi genfinder uforandret i Warburgs begreb om *efterliv*. Det første er, at den ubevidste erindring kun lader sig begribe i symptomatiske øjeblikke, der viser sig som *posthume handlinger* af en virkelig eller fantaseret tabt oprindelse (Freud, 1952b, pp. 379-403).<sup>10</sup> Det andet er, at den ubevidste erindring kun viser sig i symptomerne som en *knude af anakronismer*, hvori flere tidsligheder og flere heterogene inskriptionssystemer blander sig sammen:

Det væsentligt nye ved min teori er altså påstanden om, at erindringen er tilstede ikke bare en men flere gange, og at den er nedfældet i forskellige slags “tegn”. [...] men det *patologiske* forsvar findes kun overfor endnu ikke oversatte erindringsspor, der tilhører en *tidligere* fase. [...] Således består en anakronisme [*Anachronismus*], i en vis provins eksisterer der stadig *fueros*; en ‘overlevelse’ er kommet i stand [*es kommen* ‘Überlebsel’ *zustande*] (Freud, 1986, pp. 217-219).<sup>11</sup>

Anakronismen er måske den væsentligste definition af den opfattelse af erindringen, der her ser dagens lys.<sup>12</sup> På de logiske strukturers niveau fremstår anakronismen som *overdeterminationernes tidslige modus*, der er virksom i enhver af det ubevidstes dannelser. Freud skriver, at “[s]amtænderne fletter sig sammen” i symptomet; de krydser hinanden igen i visse privilegerede “knudepunkter” (Freud, 1984, p. 204), som vi så kunne kalde for “anakronismeknuder”. Men disse sammenfletninger må snarere tænkes som *netværk af åbninger*, seismiske revner, der hvert øjeblik åbner sig i historiens jordbund. Freud nedfældede selv det forbløffende billede af et *netværk af krænkelse* – som om den symptomatiske handling i dens anakronistiske udladnings øjeblik i sig selv udgjorde et helt bibliotek i stil med Borges’ eller Warburgs, hvori hver ny sal ville være en ny lidelsesfuld erindring:

*Hysterikernes reaktion er kun tilsyneladende overdreven. Den kommer til at virke overdreven på os, fordi vi kun kender en lille del af de motiver, den udspringer af. [...]* Det er ikke den sidste forurettelse – der i sig selv er minimal – der fremkalder grådanfaldene, fortvivelse eller selvmordsforsøg i modstrid med aksiomet om, at en effekt må være proportional med dens årsag. Den lille forelmpelse i øjeblikket har vækket og sat gang i erindringer om overordentlig mange, mere intense og tidligere forelmpelser, og bag dem alle ligger desuden erindringen om en alvorlig krænkelse i barndommen, der aldrig er overvundet (Freud, 1984, p. 218).<sup>13</sup>

Denne analyse er for os eksemplarisk, for så vidt at den forklarer en *intensitet* (reaktionens patetiske overdrivelse) ved hjælp af en *kompleksitet* (efterlivets tidslige overdetermination): I hovedsagen er *patosformlernes* hele dialektik her. Freud forklarede senere, at det er på nøjagtigt det sted, hvor erindringen arbejder, at hukommelsen viger bort, og at det er på nøjagtigt det sted, hvor hukommelsen viger bort, at handlingen viser sig gennem symptomet nærværelse: “[...] den analyserede [*erindr*] overhovedet intet [...] af det glemte og fortrængte, men derimod *agerer* [han] det. Han reproducerer det ikke som erindring, men som handling” (Freud, 1992, p. 155).<sup>14</sup>

Reminiscensens øjeblik – som Warburg ledte efter i billederne ved hjælp af begrebet *patosformel* – viser sig altså som grundlæggende anakronistisk: Det er et nu, hvori efterlivet bevæger sig og agerer. Det er anakronistisk, fordi det er *intense* og indtrængende; og det er anakronistisk, fordi det er *komplekst* og aflejret. På bare nogle få sider af *Studien über Hysterie* har Freud ment, at han skulle samle motiver som geologisk lagdannelse, tidslig omvendning, koncentrisk spredning af bølger, snørklet sammenkædning, springerens zigzag-bevægelse i skak, forgrenede linjer, der bliver til net, knuder eller kerner, udefrakommende legemer og “infiltrerende elementer”, blokerede bjergpas, kabaler, trævler af snor, slørede eller ufuldstændige spor osv. (Freud, 1952a, pp. 291-297).

Det viser i hvilken grad, symptomet anakronisme forpurrer de positive opfattelser af kausalitet og historicitet. Alt foregår her “[i] modsætning til læresætningen *cessante causa, cessat effectus*” (Freud, 1952a, p. 86). Alt foregår i modsætning til de faktuelle hierarkier om stort og småt, antecedenten og konsekvensen, det vigtige og det ubetydelige (Freud, 1948, pp. 410-413). Alt foregår altså modsat forventningerne til den historiske

fortælling og dens velkendte modeller for kausal bestemmelse eller for evolution:

[...] der er, trods al senere udvikling hos den voksne, intet fra de infantile sjælelige formationer, der forsvinder. Alle barnets ønsker, drifts-pirringer, reaktionsmåder, indstillinger er ved det modne menneske efterviseligt tilstedeværende og kan under passende konstellationer komme til syne igen. De er ikke ødelagt, men blot overlejret, som den psykoanalytiske psykologi i sin rumlige fremstilling må formulere det. Det hører til karakteren af den sjælelige fortid, at den ikke, som den historiske fortid, bliver fortæret af sine efterkommere; den består side om side med det, der er blevet tilbage af den, enten som blot virtuel eller i real samtidighed. [...] I den kraft, som stadig er i de infantile rester i sjælelivet, ser vi omfanget af sygdomsdispositionen, således at denne disposition kommer til udtryk for os som en udviklingshæmning (Freud, 1948, pp. 412-413).

Vi forstår her hele vanskeligheden ved et projekt – sådan som det, Warburg står overfor – om kulturens “historiske psykologi”. For med et sådan projekt omstyrter den *psykiske tid* selve den forestilling, man kan gøre sig om den *historiske tid*. Hvis erindringen er ubevidst, hvordan kan dens arkiv så opbygges?<sup>15</sup> Det er vel da ikke så overraskende, at det *Kulturwissenschaftliche Bibliothek Warburg* ikke i nogen synderlig grad ligner et almindeligt historisk bibliotek? Og at plancherne i *Mnemosyne* ikke ligner dem i et historisk eller geografisk atlas? Men det kan vel heller ikke overraske, at en definition af den ubevidste erindring, som Lacans nu klassiske definition, bygger hele sit vokabular omkring en liste af arkiver<sup>16</sup> – figurative og forvrængede, symbolske og driftsmæssige, lingvistiske og usagte, kultiverede og folkloristiske, osv. – netop alt det, som Warburg fyldte i sit biblioteks psykiske skatkammer?

*Oversættelse af Jakob Rosendal fra “Nachleben – ou l’inconscient du temps : les images aussi souffrent de réminiscences” in L’animal. Littératures, arts et philosophies, 2001, pp. 41-48.*

#### NOTER

- 1 De følgende linjer er en del af en igangværende forskning i Warburgs begreb om “efterliv” (*Nachleben*), der undersøger både kilderne til og de teoretiske særegenheder ved denne tidslige forståelse af billedet. [O.a.: Resultatet af det-



- te forskningsarbejde er udkommet som *L'image survivante: Histoire de l'art et temps des fantômes selon Aby Warburg*, Paris, Minuit, 2002.]
- 2 Dette forslag orienterer sig selvfølgelig efter et længerevarende forudgående arbejde: jf. Didi-Huberman, 1982, pp. 83-272; 1985, pp. 20-28 og 115-132; 1990, pp. 195-218; 1995a, pp. 165-383; 1995b, pp. 191-226; 1996, pp. 145-163.
- 3 Jf. Didi-Huberman, 1996, pp. 145-163; 1999a, pp. 4-20; 1999b, pp. 60-71; 1999c, pp. 1-29; 1999-2000, pp. 219-235.
- 4 "Thiasos" er navnet på det dionysiske optog. [O.a.: Oversættelsen af "der gewissensfreien künstlerischen Einfühlung" er tilrettet, så der nu oversættes til "en kunstnerisk indlevelse fri fra moraliserende samvittighed" i stedet for "en indførelse af en samvittighedsløs kunst".]
- 5 Angående de freudianske modeller for evolution se især Freud, 1985, pp. 73-81; Moscovici, 1989, pp. 387-416; Lacoste, 1985, pp. 165-210; Lacoste, 1987, pp. 101-130; Ritvo, 1990; Assoun, 1992, pp. 617-635; Fédida, 1995, pp. 221-244.
- 6 Jf. Fritz Saxls "Continuity and Variation in the Meaning of Images" fra 1947: "[...] an image which had been removed from the consciousness of man was brought suddenly to life again, and not only in one isolated case but in a great number." (Saxl, 1970, pp. 16-17.) Men det kan konstateres, at Saxls meget ram-mende definition af *efterlivet* ender med at falde tilbage i en forståelse af tiden som kontinuitet, hvorimod symptom-begrebets tidsforståelse er diskontinuert. Jeg ser deri en af de sjældne uenigheder, jeg har i forhold til Giorgio Agam-bens studie "Aby Warburg e la scienza senza nome" fra 1984, der også benytter sig af Saxls kontinuitetsbaserede tidsforståelse: "Det tyske ord *Nachleben*, som Warburg bruger, betyder ikke rigtig 'renæssance', sådan som det nogle gange oversættes, og heller ikke 'overlevelse'. Det indebærer ideen om denne heden-ske arvs kontinuitet, som var afgørende for Warburg." (Agamben, 2005, p. 130).
- 7 O.a.: Udtrykket "en souffrance" betyder både "i lidelse" og "som står hen", "uaf-gjort", "uafsluttet" eller "uafhentet", hvorfor formuleringen "mémoire en souf-france" ikke bare skal forstås som en "lidelsesfuld erindring", men også som en "henstående erindring", der altså potentielt kan indfinde sig på et senere tidspunkt.
- 8 Angående den ubevidste erindring se Guillaumin, 1979, pp. 715-723; Rouart, 1979, pp. 665-678; Braunschweig, 1990, pp. 1023-1031; Lacoste, 1998, pp. 104-127; Neyraut, 1997, pp. 239-250. Angående dækkerindringens funktion i den vasariske kunsthistorie se Didi-Huberman, 1994, pp. 405-432.
- 9 O.a.: Brev 109 fra den 2. november findes i dansk oversættelse i Sigmund Freud, *Freuds breve, bind 1. Kærestebreve og anden korrespondance*, oversat af Rolf Reitan, Århus, Klim, 1997, pp. 116-117.
- 10 "Man har faktisk indtryk af, at det er med hysteriske patienter, som om alle deres gamle erfaringer – som de har reageret så ofte og endda så voldsomt på – har bevaret deres effektive kraft; som om sådanne mennesker er ude af stand til at kaste deres psykiske stimuli fra sig [...] i form af *ubevidste erin-*

- dringer.*” (Freud, 1984, p. 219.) “[...] erindringen agerer som om, det var en aktuel begivenhed. Der sker så at sige en *posthum handling* på baggrund af et seksuelt traume.” (Freud, 1952c, p. 419. Mine kursiveringer.)
- 11 Disse “fueros” var ældgamle privilegier, der stadig var i brug i visse provinser i Spanien.
- 12 Jf. Férida, 1985, pp. 23-45. Jf. ligeledes Lacan, 1966, p. 447: “[...] vi genfinder her den konstituerende betingelse, som Freud gjorde gældende for symptomet, for at det fortjener denne betegnelse i sin analytiske forstand, sagen er den, at et erindringsmæssigt element fra en tidligere privilegeret situation genoptages for at artikulere den nuværende situation, det vil sige, at det ubevidst anvendes deri som betegnende element med den virkning at tilpasse det oplevedes ubestemthed til en tendentiøs betydning. Er det hele ikke dermed sagt?”
- 13 O.a.: Oversættelse ændret i henhold til Sigmund Freud, “Zur Ätiologie der Hysterie” (1896), *Gesammelte werke I*, London, Imago Publishing co., 1952, pp. 454-455.
- 14 [O.a.: Oversættelse ændret for at passe med Didi-Hubermans brug af sondringen mellem erindring og hukommelse.] Angående forbindelsen mellem teorien om erindring og teorien om den lidenskabelige handling se Michel Maslyczyk, “La troisième phase de l’attaque hystérique à l’origine de la théorie du souvenir de Freud”, *Revue française de la psychanalyse*, bind 54, 1990, nr. 4, pp. 1079-1091.
- 15 “Hukommelsens funktion, som vi gerne forestiller os som et arkiv, der er åbent for alle videbegærlige, er altså underlagt en viljetendens’ skadevirkninger” (Freud, 1952e, p. 526). “Således er der i den menneskelig psyke anakronistiske, gådefulde objekter, der strider imod en fuldstændig historisering.” (Laplanche, 1997, p. 209).
- 16 Se side 259 i Lacans *Écrits*, hvor der er tale om det ubevidste i henhold til en række paradigmer: historien (censureret kapitel), mindesmærket (hysterisk symptom), arkivdokumentet (barndoms minder), den semantiske udvikling (skatten af betegnere), traditionerne og legenderne (den mytiske forestillingsverden) og endeligt “spor”, der altid er forvrængede og forvanskede.

#### LITTERATUR

- Agamben, Giorgio: “Aby Warburg e la scienza senza nome” in *La potenza del pensiero: Saggi e conferenze*, Vincenza, Neri Pozza, 2005 [1984], pp. 123-146.
- Assoun, Paul-Laurent: “L’héritage darwinien de la psychanalyse” in *Darwinisme et société*, Patrick Tort (ed.), Paris, PUF, 1992, pp. 617-635.
- Braunschweig, Denise: “Mémoire: question de topique” in *Revue française de psychanalyse*, vol. 54, nr. 4, 1990, pp. 1023-1031.
- Férida, Pierre: “Passé anachronique, présent réminiscent: Épos et puissance mémoriale du langage” in *L’Écrit du temps*, nr. 10, 1985, pp. 23-45.

- Fédida, Pierre: *Le site de l'étranger: La situation analytique*, Paris, PUF, 1995, pp. 221-244.
- Didi-Huberman, Georges: *Invention de l'hystérie: Charcot et l'iconographie de la Salpêtrière*, Paris, Macula, 1982.
- Didi-Huberman, Georges: *La peinture incarnée*, Paris, Minuit, 1985.
- Didi-Huberman, Georges: *Devant l'image: Question proposées aux fins d'une histoire de l'art*, Paris, Minuit, 1990.
- Didi-Huberman, Georges: "Ressemblance mythifiée et ressemblance oubliée chez Vasari: la légende du portrait sur le vif" in *Mélanges de l'École française de Rome: Italie et Méditerranée*, vol. 106, nr. 2, 1994, pp. 405-432.
- Didi-Huberman, Georges: *La ressemblance informe, ou le gai savoir visuel selon Georges Bataille*, Paris, Macula, 1995a.
- Didi-Huberman, Georges: "Dialogue sur le symptôme" (sammen med Patrick Laco- ste) in *LInactuel*, 1995b, pp. 191-226.
- Didi-Huberman, Georges: "Pour une anthropologie des singularités formelles: Re- marque sur l'invention warbugienne" in *Genèses: Sciences sociales et histoire*, nr. 24, 1996, pp. 145-163.
- Didi-Huberman, Georges: "Sismographes du temps: Warburg, Burkhardt, Nietzsche" in *Les Cahiers du Musée national d'art moderne*, nr. 68, 1999a, pp. 4-20.
- Didi-Huberman, Georges: "Histoire de l'art, histoire de fantômes: Renaissance et survivance" in *Le corps évanoui, les images subites*, Véronique Mauron og Claire de Ribaupierre (eds.), Lausanne/Paris, Musée de l'Élysée-Hazan, 1999b, pp. 60-71.
- Didi-Huberman, Georges: "Die Ordnung des Materials: Plastizität, Unbehagen, Nachleben", Hella Faust (trans.), in *Vorträge aus dem Warburg-Haus*, bind 3, Berlin, AkademieVerlag, 1999c, pp. 1-29.
- Didi-Huberman, Georges: "Notre Dibbouk: Aby Warburg dans l'autre temps de l'histoire" in *La part de l'œil*, nr. 15-16, 1999-2000, pp. 219-235.
- Freud, Sigmund: "Zweiter Teil: Das Interesse der Psychoanalyse für die nicht psy- chologischen Wissenschaften" in *Gesammelte werke VIII*, London, Imago Publishing co., 1948 [1913].
- Freud, Sigmund: *Studien über Hysterie* in *Gesammelte werke I*, London, Imago Pub- lishing co., 1952a [1895].
- Freud, Sigmund: "Weitere Bemerkungen über die Abwehr-Neuropsychosen" in *Ge- sammelte werke I*, London, Imago Publishing co., 1952b [1896].
- Freud, Sigmund: "L'hérédité et l'étiologie des névroses" [originaltekst på fransk] in *Gesammelte Werke I*, London, Imago Publishing co., 1952c [1896].
- Freud, Sigmund: "Zur Ätiologie der Hysterie" in *Gesammelte Werke I*, London, Imago Publishing co., 1952d [1896].
- Freud, Sigmund: "Zum psychischen Mechanismus der Vergesslichkeit" in *Gesam- melte Werke I*, London, Imago Publishing co., 1952e [1898].
- Freud, Sigmund: "Über deckerinnerungen" in *Gesammelte werke I*, London, Imago Publishing co., 1952f [1899].

- Freud, Sigmund: "Hysteriets ætologi", Arne Herløv Petersen (trans.), in Jeffrey Moussaieff Masson, *Angrebet på sandheden*, København, Fremad, 1984 [1896], p. 199-221.
- Freud, Sigmund: *Übersicht der Übertragungsneurosen: Ein bisher unbekanntes Manuskript*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 1985 [1915].
- Freud, Sigmund: *Briefe an Wilhelm Fliess 1887-1904*, Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 1986.
- Freud, Sigmund: "Erindren, gentagen og gennearbejden" in *Afhandlinger om behandlingsteknik*, Harry Stokholm (trans.), Hans Reitzels Forlag, København, 1992 [1914], p. 151-160.
- Guillaumin, Jean: "Transitivité de la mémoire: Réintérieurisation du souvenir: L'hal-lucination interne du passé sur le trajet de l'immémoré à l'oublié" in *Revue française de psychanalyse*, vol. 43, 1979, nr. 4, pp. 715-723.
- Hering, Ewald: *Über das Gedächtniss als eine allgemeine Funktion der organisierten Materie*, Leipzig, Engelmann, 1905 [1870].
- Lacan, Jacques: *Écrits*, Paris, Seuil, 1966.
- Lacoste, Patrick: "Destins de la transmission" in *Vue d'ensemble des névroses de transfert: Un essai métapsychologique*, Ilse Grubrich-Simitis (eds.), Patrick Lacoste (trans.), Paris, Gallimard, 1985, pp. 165-210.
- Lacoste, Patrick: *La sorcière et le transfert: Sur la métapsychologie des névroses*, Paris, Ramsay, 1987.
- Lacoste, Patrick: "La mémoire à l'œil nu" in *Liberté sur paroles: Actualités freudiennes*, Belfort, Circé, 1998 [1990], pp. 104-127.
- Laplanche, Jean: "La psychanalyse: histoire ou archéologie?" in *Le primat de l'autre en psychanalyse: Travaux, 1967-1992*, Paris, Flammarion, 1997 [1981], p. 185-211.
- Maslyczyk, Michel: "La troisième phase de l'attaque hystérique à l'origine de la théorie du souvenir de Freud" in *Revue française de la psychanalyse*, vol. 54, nr. 4, 1990, pp. 1079-1091.
- Moscovici, Marie: "Un meurtre construit par les produits de son oubli" in *Il est arrivé quelque chose: Approches de l'événement psychique*, Paris, Ramsay, 1989 [1985], pp. 387-416.
- Neyraut, Michel: *Les raisons de l'irrationnel*, Paris, PUF, 1997.
- Ritvo, Lucille B.: *Darwin's Influence on Freud: A Tale of Two Sciences*, New Haven og London, Yale University Press, 1990.
- Rouart, Julien: "Le souvenir comme amnésie organisée: Fonction ambiguë du couple souvenir-amnésie" in *Revue française de psychanalyse*, vol. 43, nr. 4, 1979, pp. 665-678.
- Saxl, Fritz: "Continuity and Variation in the Meaning of Images" in *A Heritage of Images: A Selection of Lectures by Fritz Saxl*, Hugh Honour og John Fleming (eds.), London, Penguin Books, 1970 [1947].
- Semon, Richard W.: *Die Mneme als erhaltendes Prinzip im Wechsel des organischen Geschehens*, Leipzig, Engelmann, 1904.

- Semon, Richard W.: *Die mnemischen Empfindungen in ihren Beziehungen zu den Originalempfindungen*, Leipzig, Engelmann, 1922 [1909].
- Warburg, Aby: *Grundlegende Bruchstücke einer monistischen Kunstpsychologie*, London, Warburg Institute Archive, III, 43, 1-2, 1888-1905.
- Warburg, Aby: *Mnemosyne. Grundbegriffe II*, London, Warburg Institute Archive, III, 102, 3-4, 1928-1929.
- Warburg, Aby: "Mnemosyne: Indledning (sidste version)", Peter Nielsen og Jan Bäcklund (trans.), in *Passage*, nr. 31/32, 1999, pp. 162-169.

